

INKLÚZIA OČAMI MLADÝCH

Záverečná správa z kvalitatívnych konzultácií X. cyklu
Európskeho dialógu s mládežou

február 2024

Zlatica Pecháčová

Rada Mládeže Slovenska

Tento dokument bol vytvorený s finančnou podporou Národného inštitútu vzdelávania a mládeže a Európskej únie (European Commission - Education, Audiovisual and Culture Executive Agency (EACEA)). Názory vyjadrené v tomto dokumente sú **názormi autorky**, a preto ich v žiadnom prípade nemožno považovať za oficiálne stanovisko finančného partnera.

Keď hovoríme o respondentoch, myslíme respondentov aj respondentky. Rodová rovnosť aj rovnosť príležitostí vo všetkých ich podobách sú naším najhlbším presvedčením, pre účely výskumnej správy používame iba pre zjednodušenie textu spoločné zaužívané oslovenie.

Text analýzy neprešiel jazykovou korektúrou.

OBSAH

ÚVOD	4
PREDSTAVENIE EURÓPSKEHO DIALÓGU S MLÁDEŽOU	6
TÉMATICKÝ RÁMEC X. CYKLU	7
METODOLÓGIA	8
TÉMY A KONZULTAČNÉ OTÁZKY PRE X. CYKLUS EDM	10
ZISTENIA	11
BARIÉRY: Čo v súčasnosti bráni úplnému začleneniu všetkých mladých ľudí do spoločnosti? Čo tomu bráni u mladých ľudí, ktorí majú obmedzené alebo menšie príležitosti?	12
AKTUÁLNA PODPORA: Aký druh účinnej podpory je v súčasnosti poskytovaný mladým ľuďom na Slovensku, aby bolo možné ich plné začlenenie do života spoločnosti? Ako je to vo vzťahu k mladým ľuďom s obmedzenými príležitosťami?	25
POTREBNÉ ZMENY: Aké ďalšie opatrenia je potrebné prijať, aby sa umožnilo začlenenie všetkých mladých ľudí do spoločnosti, najmä mladých ľudí s obmedzenými príležitosťami?	29
ÚLOHA MLÁDEŽNÍCKEHO SEKTORA: Ako môže práca s mládežou a sektor mládeže prispieť k plnému začleneniu všetkých mladých ľudí do spoločnosti, najmä mladých ľudí s obmedzenými príležitosťami?	34

ÚVOD

Európsky dialóg s mládežou (predtým známy ako Štruktúrovaný dialóg) je dlhoročný projekt, ktorého cieľom je zapájanie mladých do tvorby politík na európskej úrovni. V roku 2023 sme sa spolu s Národnou pracovnou skupinou pre EDM zapojili už do jeho **X. cyklu**. V tomto dokumente približujeme priebeh prvej vlny konzultácií, tematické zameranie, priebeh ako aj výsledky diskusií s mladými, ktoré prebiehali naprieč celou krajinou.

Do konzultácií sa celkovo zapojilo **464** mladých ľudí. **V rámci diskusií sa mladí ľudia venovali téme inklúzie**, a to z hľadiska bariér, ktorým čelia vo vzdelávaní, na trhu práce či v prístupe ku kvalitnej zdravotnej starostlivosti, okrem toho diskutovali aj o podpore, ktorej sa im v týchto oblastiach dostáva, potrebných zmenách a v neposlednom rade o úlohe sektora práce s mládežou pri začleňovaní všetkých mladých ľudí do spoločnosti.

Veríme, že si tento text nájde svojich čitateľov, a hlas mladých nakoniec bude nielen vypočutý, ale aj premietnutý do tvorby lepších politík pre všetkých.

POĎAKOVANIE

Na tomto mieste by sme sa chceli poďakovať všetkým facilitátorom a facilitátorkám, vďaka ktorým sa konzultácie v rámci X. cyklu Európskeho dialógu s mládežou mohli uskutočniť. **Za Vašu prácu Vám ďakujeme!**

Do aktuálneho cyklu sa ako facilitátori a facilitátorky zapojili ľudia pôsobiaci v nasledujúcich organizáciách:

Aliancia stredoškolákov

Centrum pre aktívne vzdelávanie a rozvoj osobnosti

Centrum voľného času Stará Ľubovňa

Diákhálozát – Študentská sieť

Európsky Dialóg

Laura, združenie mladých

Mladiinfo Dolný Kubín

OZ Expression

Platforma rodín detí so zdravotným znevýhodnením

Protect work zriaďovateľ ICM Malacky

RMŽK - Rada mládeže Žilinského kraja

Spojená škola internátna, Levoča

Špecializované centrum poradenstva a prevencie pre deti a žiakov so zrakovým postihnutím,
Bratislava

Únia nevidiacich a slabozrakých Slovenska

YMCA

Úlohy facilitátorov a facilitátoriek sa zhostili aj mládežnícky delegáti pre X. cyklus Európskeho dialógu s mládežou, nadšení jednotlivci, pracovníci s mládežou a dobrovoľníci, ktorým taktiež patrí veľká vďaka!

PREDSTAVENIE EURÓPSKEHO DIALÓGU S MLÁDEŽOU

Európsky dialóg s mládežou (EDM) je projekt Európskej únie, ktorého cieľom je vytvoriť **platformu pre mladých ľudí** z členských krajín, kde môžu vyjadriť svoj názor a pohľad na rôzne, dôležité témy. Zapájaním mladých ľudí do verejného diania sa snaží budovať záujem o politiku a dianie na domácej a európskej scéne, no zároveň integruje poznatky do tvorby politík.

EDM tvoria **18-mesačné cykly**, ktoré sú venované vopred určenej téme vychádzajúcej z Európskych cieľov pre mládež (vznikli v rámci 6. cyklu EDM). V každom cykle reprezentujú členské krajiny **mládežnícki delegáti**, ktorí predstavujú hlas mladých zo svojej domoviny. V rámci konferencií delegáti diskutujú a prezentujú svoje názory v rámci danej témy. Záverečné zistenia z konferencií by mali byť následne zohľadňované pri tvorbe politík na lokálnej aj európskej úrovni.

Jadro projektu predstavujú **kvalitatívne konzultácie s mládežou vo všetkých členských krajinách EÚ**. Na Slovensku tieto konzultácie zastrešuje Rada mládeže Slovenska, avšak spolupracuje pri tom s rôznymi organizáciami či jednotlivcami aktívnymi vo svojej komunite, aby bolo zabezpečené zastúpenie čo najširšieho spektra názorov naprieč celým územím Slovenska ale aj naprieč rôznymi sociálnymi a demografickými kategóriami.

Zo zistení z konzultácií vznikne záverečná výskumná správa, o ktorú sa RmS opiera vo svojej ďalšej činnosti a politickom zastupovaní mládeže. Odpovede mladých sú tiež zaslané Európskej komisii, ktorá na ich základe vytvorí odporúčania pre členské štáty EÚ. Týmito odporúčaniami sa následne zaoberajú v rôznej podobe aj politici na Slovensku.

TÉMATICKÝ RÁMEC X. CYKLU

Európsky dialóg s mládežou kopíruje rotačný systém predsedníckych krajín v EU.

X. cyklus prebieha od 1. júla 2023 do 31. decembra 2024, pričom predsedníckym triom sú Španielsko, Belgicko a Maďarsko.

Aktuálny X. cyklus EDM je venovaný **cieľu mládeže #3** s názvom **Inkluzívne spoločnosti**.

Cieľ mládeže #3 sa sústreďuje na umožnenie začlenenia všetkých mladých ľudí do spoločnosti, čo je mimoriadne potrebné v období, kedy bola pozícia mladých ľudí ovplyvnená rôznymi krízami ako napríklad pandémie Covid-19, klimatická zmena či ruská agresia na Ukrajine a ich následné spoločenské a hospodárske dopady na európske národy.

METODOLÓGIA

Pre zabezpečenie kvalitatívnych konzultácií bol Národným pracovným skupinám zaslaný manuál, ktorý popisuje odporúčané techniky na ich realizáciu.

Pod kvalitatívnymi konzultáciami treba chápať **diskusné stretnutia vedené facilitátorom**. V skupine diskutuje približne 8 – 10 osôb, pričom jeden facilitátor môže zorganizovať aj viacero takýchto stretnutí. Z hľadiska spektra konzultačných techník sme facilitátorom odporúčali využitie **metódy fokusovej skupiny alebo diskusnej skupiny**. Rozdiel medzi týmito dvoma nástrojmi v tomto prípade spočíval vo výsledku. Zatiaľ čo fokusové skupiny boli zamerané na zistenie celého spektra názorov a postrehov účastníkov, v diskusných skupinách facilitátor viedol diskusiu ku konsenzu o návrhu napr. riešení vybraných problémov. V realizovaných konzultáciách prevažovali ako technika fokusové skupiny.

EDM prebiehal tak ako po minulé roky aj prostredníctvom **online dotazníka**, ktorý je zameraný na hlavnú tému X. cyklu. Dotazník bol v tomto cykle distribuovaný prostredníctvom online nástrojov už od spustenia kvalitatívnych konzultácií a to hneď v štyroch jazykových mutáciách (v slovenskom, ukrajinskom, maďarskom a anglickom jazyku). V aktuálnom cykle slúžil hlavne na podporu zistení, ktoré vzišli z kvalitatívnych konzultácií. O vyplnenie dotazníka boli preto požiadaní aj účastníci kvalitatívnych konzultácií, ideálne na začiatku podujatia. V prípade, že účastníci nemali možnosť online pripojenia, dostali informáciu, kde a ako môžu dotazník vyplniť aj dodatočne. S ďalšou distribúciou online dotazníka nám vo veľkej miere pomohla Sekcia stredných škôl MŠVVaŠ SR.

Kvalitatívne konzultácie prebiehali v **októbri a novembri 2023**.

Celkovo sa uskutočnilo **52** kvalitatívnych konzultácií, z toho **43** stretnutí prebehlo „naživo“ (offline) a **9** v online priestore. Celkovo sa do kvalitatívnych konzultácií zapojilo **464** mladých z rôzneho prostredia a s rôznym zázemím.

Štatistiky ohľadom konzultácií v rámci X. cyklu EDM:

Počet kvalitatívnych konzultácií	Celkovo	52
	Offline	43
	Online	9
Počet mladých ľudí vo veku 13-30 rokov, ktorí sa zapojili do kvalitatívnych konzultácií		464
Počet mladých ľudí vo veku 13-30 rokov, ktorí vyplnili online dotazník : ¹		3 708

Konzultačné stretnutia viedli facilitátori z rôznych organizácií pracujúcich s mládežou v SR. Spolupracovali sme s mládežníckymi organizáciami, angažovanými mladými, mládežníckymi parlamentami a rôznymi mládežníckymi a nízkoprahovými centrami pre mladých, okrem toho sa nám v rámci tohto cyklu podarilo zapojiť aj jednotlivcov a organizácie, ktoré pracujú so zdravotne znevýhodnenou mládežou. Kompletný zoznam organizácií, ktoré sa zapojili do konzultácií je súčasťou príloh. Každý facilitátor absolvoval pred konzultáciami online školenie ktoré viedol tím RmS. Na školení boli poskytnuté informácie o obsahovej a technickej stránke konzultácií, ako aj potrebné otázky súvisiace s manažmentom celého procesu. Zdôraznené boli tiež princípy participácie, ktoré sú kľúčové pre celý proces EDM. Každý facilitátor po uskutočnení svojej konzultácie vypracoval správu z konzultácií, ktorú následne doručil RmS. Na základe analýzy obsahu týchto správ RmS následne vypracovala túto analytickú správu. Výstupy a návrhy zozbierané počas konzultácií slúžia primárne ako informačné podklady pre tvorbu budúcich dokumentov, záverov a uznesení Rady EÚ vo vzťahu k politikám zameraným na mládež.

Facilitátorom bola poskytnutá **konzultačná príručka**, podľa ktorej postupovali pri vedení konzultácie. Facilitátori si pre svoje konzultačné stretnutie vybrali minimálne jednu tému, ak bol v skupine záujem, venovali sa aj viacerým témam.

¹ Zber dát prebiehal na stredných školách, neprebehol na základe kvótného výberu a nezabezpečovala nám ho prieskumná agentúra. Je preto dôležité poznamenať, že sa nejednalo o reprezentatívny výskum a zistenia nie je možné zovšeobecniť na celkovú populáciu mladých ľudí žijúcich na Slovensku. Dáta z dotazníka sme v požadovanej podobe odovzdali, pričom dáta od všetkých zapojených krajín sa budú analyzovať na európskej úrovni.

TÉMY A KONZULTAČNÉ OTÁZKY PRE X. CYKLUS EDM

Téma č. 1 – Bariéry

Čo v súčasnosti bráni úplnému začleneniu všetkých mladých ľudí do spoločnosti? Čo tomu bráni u mladých ľudí, ktorí majú obmedzené alebo menšie príležitosti?

Téma č. 2 – Aktuálna podpory

Aký druh účinnej podpory je v súčasnosti poskytovaný mladým ľuďom na Slovensku, aby bolo možné ich plné začlenenie do života spoločnosti? Ako je to vo vzťahu k mladým ľuďom s obmedzenými príležitosťami?

Téma č. 3 – Potrebné zmeny

Aké ďalšie opatrenia je potrebné prijať, aby sa umožnilo začlenenie všetkých mladých ľudí do spoločnosti, najmä mladých ľudí s obmedzenými príležitosťami?

Téma č. 4 – Úloha mládežníckeho sektora

Ako môže práca s mládežou a sektor mládeže prispieť k plnému začleneniu všetkých mladých ľudí do spoločnosti, najmä mladých ľudí s obmedzenými príležitosťami?

ZISTENIA

Z KVALITATÍVNYCH KONZULTÁCIÍ

BARIÉRY

KONZULTAČNÁ OTÁZKA č.1

Téma č. 1 – Bariéry

Čo v súčasnosti bráni úplnému začleneniu všetkých mladých ľudí do spoločnosti? Čo tomu bráni u mladých ľudí, ktorí majú obmedzené alebo menšie príležitosti?

- *Prekážky úplného začlenenia do vzdelávania a prístupu ku kvalitnému vzdelaniu*
- *Prekážky vytvorené pôsobením alebo nečinnosťou pedagógov*
- *Prekážky v prístupe ku kvalitným pracovným príležitostiam*
- *Prekážky v prístupe ku kvalitnej zdravotnej starostlivosti alebo rôznym formám sociálnej podpory*

Téma bariér bola pre účastníkov konzultácií najviac zrozumiteľná a v rámci fokusových skupín **jej venovali najväčšiu pozornosť**. V úvode každej fokusovej skupiny sa facilitátori zamerali na vysvetlenie kľúčových pojmov, akými sú inklúzia, sociálna exklúzia a diskriminácia. Zaujímavým zistením je, že značná časť, predovšetkým mladších, respondentov mala problém tieto pojmy vysvetliť bez pomoci facilitátora, ktorý pojmy vysvetlil na konkrétnych príkladoch.

Účastníci konzultácií si uvedomovali **širokospektrálnosť spôsobov vylúčenia**. Mládež a deti môžu byť z prístupu ku kvalitnému vzdelaniu, pracovným príležitostiam, či zdravotnej starostlivosti a sociálnej podpory vylúčené na základe etnicity, ekonomického statusu, sociálneho statusu, rodu, sexuálnej orientácie, vierovyznania či zdravotného znevýhodnenia.

Mladí taktiež upozorňovali na problematiku viacnásobného znevýhodnenia.

Ako najväčšiu bariéru vnímali **predsudky, stereotypy a strach majority z inakosti**. Vo svojich výpovediach upozorňovali na nedostatok kontaktu s inakosťou či neznalosť a nízku informovanosť majority o živote ľudí s nejakou formou znevýhodnenia. Zaujímavým zistením bolo, že účastníci konzultácií spontánne upozorňovali aj na problematiku **viacnásobného znevýhodnenia**. Čiastočne sa zaoberali aj tým, akým spôsobom sú stereotypy v spoločnosti reprodukované, a akú úlohu v tomto procese plnia média, sociálne siete a vplyvné osobnosti.

„...bojíme sa toho, čo nepoznáme a preto týchto ľudí vyčleňujeme a vylučujeme z našich kolektívov, ale keby ich viac spoznáme môžeme zistiť, že sú vlastne úplne fajn.“

„Je oveľa jednoduchšie hovoriť niečo zlé na menšiny, lebo už v je spoločnosti taký názor na niektoré menšiny. Je jednoduché ponížovať iných.“

„Myslím, že aj v politike si nájdú nejakú menšinu...si z nej spravia nepriateľa. Pozerala som veľa diskusných relácií a videla som, že v kuse si musia nájsť nejakého nepriateľa... podľa mňa veľa politických strán nerobilo vlastnú kampaň ale anti-kampaň a šíria nenávisť na menšiny...“

„Podľa mňa nikdy nebudú všetci ľudia úplne začlenení a pochopení. Najmä kvôli sexuálnej orientácii, náboženstvu, názorom, štýlu obliekania, ale aj výberu hudby a také tie maličké nie veľmi často viditeľné dôvody, ktoré vedia rozdeliť ľudí na dva tábory. Ak niekto vyzerá trochu inak ako väčšina je vo väčšej pravdepodobnosti vyčlenený zo skupiny...“

„...ja si myslím, že tí ľudia sú nejakým spôsobom iní a nie sme na to zvyknutí.. Slovensko bola taká jednorodá krajina - nie je to až také multikultúrne. Videla som v Bratislave, keď je napríklad niekto inej farby pleti... točili si videá.“

„Podľa mňa mladí ľudia, ktorí majú akúkoľvek odlišnosť to majú ťažké a vlastne tá nálada v malých mestách je taká odmietavá a keď to potom zvýrazňuje politická garnitúra...“

Prekážky úplného začlenenia do vzdelávania a prístupu ku kvalitnému vzdelaniu:

- 1. Ekonomické bariéry** (Rodiny, ktoré sú v náročnej socioekonomickej situácii môžu čeliť finančnej náročnosti vzdelávania, keďže návšteva školy je spojená s pravidelnými výdavkami na dopravu, školské obedy, učebnice, pomôcky či triedne výlety. Rodičia sa tak ocitnú v situácii, kedy nedokážu tieto výdavky vôbec alebo s veľkými ťažkosťami uhradiť. Na túto bariéru upozorňovali mladí naprieč viacerými fokusovými skupinami, pričom vychádzali z vlastných skúseností, kedy sa ich spolužiaci nezúčastňovali na spoločných triednych aktivitách, nemohli si dovoliť nové učebnice, nemali desiaty... Okrem toho časť mladých zapojených do konzultácii diskutovala aj o **vzdelávaní v súkromných školách**, ktoré sú finančne nedostupné pre deti z menej privilegovaného prostredia, ktoré sú podľa nich exkluzívne, charakterizované nízkou diverzitou a izoláciou od rôznorodosti, a ktoré podľa nich prispievajú k prehĺbovaniu nerovnosti vo vzdelávaní.)

„... nemôžu si dovoliť to, čo ja. Napr. nejdú s nami na výlet.“

„Majú to určite ťažšie, najmä tí, ktorých rodičia nepracujú a nemajú peniaze.“

„Keď treba niečo platiť navyše, napr. lyžiarsky alebo plavecký, tak nejdú s nami.“

- 2. Jazykové a komunikačné bariéry** (Žiaci, ktorí neovládajú vyučovací jazyk sa ťažšie adaptujú, často nerozumejú učivu, môžu oveľa ľahšie zaostávať za svojimi spolužiakmi, problém nastáva aj u žiakov s narušenou komunikačnou schopnosťou či rôznymi poruchami učenia... respondenti v rámci konzultácií upozorňovali napríklad na jazykové bariéry, ktorým čelili ich spolužiaci z Ukrajiny po príchode na Slovensko. Za kľúčový označili prístup učiteľa, ktorý hľadá (alebo nehľadá) spôsoby, ako takémuto žiakovi pomôcť.

„...napr. keď prišli ukrajinské deti, tak jedna učiteľka odmietala s nimi robiť, lebo nevedia jazyk, tak nevidela možnosti... ale potom sa na tej škole našiel iný prístup, ktorý ich nenútil rozprávať, lebo z toho mali strach, že to nevedia, ale hľadali sa iné možnosti komunikácie... takto sa postupne začlenili.“

- 3. Fyzické bariéry** (Vychádzajúc z vlastných pozorovaní účastníci konzultácií upozorňovali aj na absentujúci bezbariérový prístup v školských budovách.)

„V triede sme mali dievča na vozíčku...snažila sa prispôbiť. Mala to ťažké, lebo nie všade bol bezbariérový prístup, spoločnosť nemyslí aj na takýchto ľudí.“

„Napríklad žiak na vozíku k nám nemôže prísť, lebo nemáme bezbariérovú školu.“

4. Nedostatok personálnych kapacít v školstve (pedagogických asistentov pre žiakov so špeciálnymi potrebami, školských psychológov, výchovných poradcov, špeciálnych a liečebných pedagógov...)

„V telke stále hovoria o asistentoch učiteľa, my na škole nemáme ani jedného. Prečo?“

„Možno by bolo užitočné, keby sme mali lepší prístup k psychológom...“

5. Absencia skúseností, znalostí a zručností učiteľov a riaditeľov škôl so začleňovaním znevýhodnenej mládeže do vzdelávania (Keď nemajú potrebné zručnosti, ich snaha o začlenenie mladého človeka so znevýhodnením do triedneho kolektívu môže byť kontraproduktívna.)

„Učítelia sa možno sa snažia, ale neriešia to dobrým spôsobom.“

6. Nedostatok neformálnych aktivít zameraných na stmelovanie kolektívu

„Školy by mali viac času venovať do organizovania rôznorodých mimoškolských aktivít, tým by nám poskytli možnosť objaviť svoje záujmy mimo toho, čo sa učíme.“

„Školský systém by mal podporovať rozmanité formy vzdelávania a zabezpečiť, aby sa študenti stretli s rôznymi aspektmi spoločnosti a kultúry. Napríklad nebuť celý čas v škole a chodiť na podujatia“

„Viac voľnočasových aktivít v škole, aby sa budovala pozitívna klíma, dobré vzťahy, spolupráca, rozvíjala sa komunikácia.“

„...nemáme žiadne spoločné aktivity, pričom organizovanie týchto aktivít školou by mohlo pomôcť rozbiť bariéry medzi študentmi rôznych tried a vytvoriť priateľskejšie prostredie a viac by sme sa poznali.“

7. Bariéry spojené s nastavením vzdelávacieho systému (Napr. učebné osnovy, ktoré v dostatočnej miere nezohľadňujú individuálne schopnosti, zručnosti a potreby žiakov; učenie zamerané na memorovanie faktov, a nie na rozvoj kritického myslenia; systém hodnotenia žiakov, ktorý na nich pôsobí demotivujúco a spôsobuje im stres až stratu záujmu o ďalšie vzdelávanie; tlak na výkon spojený s porovnávaním; povinné domáce úlohy...)

„Vzdelávanie sa musí transformovať, aby lepšie reagovalo na individuálne potreby študentov. Keby existuje nejaký spôsob na spravodlivé posúdenie výkonu a toho aké máme kvality, a prispôbenie vzdelávacieho prostredia našim potrebám, určite by sa tu žiaci cítili komfortnejšie.“

Prekážky vytvorené pôsobením alebo nečinnosťou pedagógov:

1. **Netransparentné hodnotenie výkonu žiakov** so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami (Na jednej strane sťažovanie absolvovania predmetov, snaha „dostať“ žiaka na špeciálnu školu, na druhej strane netransparentné zvýhodňovanie, pri ktorom ostatní žiaci môžu pociťovať nespravodlivosť či závisť, čo môže viesť k tomu, že takéhoto spolužiaka neprijmú do kolektívu.)
2. **Nízka informovanosť učiteľov a nedostatok zručností v oblasti inklúzie** (Niekedy vie byť prílišná snaha začleniť dieťa do kolektívu a nevhodný spôsob vysvetľovania inklúzie kontraproduktívna.
3. **Nedostatok dôvery v schopnosti a samostatnosť žiakov** so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami
4. **Šikana žiakov zo strany učiteľa** (zneužívanie mocenskej pozície, podceňovanie, odsudzovanie, verejné porovnávanie, zosmiešňovanie či zhadzovanie výkonu žiaka pred triedou...)
5. **Nerešpektovanie pedagogických asistentov** pri výučbe
6. **Vyčleňovanie žiakov** so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami zo skupinových a neformálnych aktivít, školských výletov, exkurzií a pod.

„V našej triede máme žiaka, ktorý je tichší a keď ide prezentovať niektorí učitelia na neho kričia. My sme celkom tolerantní, ale keby sa to stalo v nejakej väčšej triede, tak si myslím, že by sa z neho smiali. A keď to vidia žiaci ako ho učiteľ ponižuje, tak aj oni sa z neho budú smiať.“

„Sú učitelia, ktorí dieťa z nejakého dôvodu nemajú radi, a bez ohľadu na to, ako veľmi sa snaží, učiteľ ho absolútne neocení.“

„Na stredných a základných školách je veľmi cítiť, že študenti sú v podriadenej pozícii voči učiteľom, čo neľahčuje integráciu.“

„Tí učitelia to majú ako my, aj my to robievame, aj my si vyberáme s kým budeme kamaráti a s kým nie, kto nám je sympatický. A pre učiteľa, 30 detí v triede, tak on si vie nájsť deti, ktoré sú mu sympatické, tým sa bude rád venovať, rozprávať sa s nimi, učiť ich...“

„Dnes už sa posunuli metódy, aj prax ako sa učitelia vyučujú, ako sa učia učiť decká. Sú učitelia, ktorí sú ešte stará škola. Sú decká, ktoré majú nejakého asistenta, ale ten starší učiteľ neuznáva tých asistentov, lebo to je podľa neho blbosť. Môže to potom viesť k odsúdeniu, alebo vylúčeniu, pocitu detí, že nemajú rovnaký nárok na vzdelanie.“

Prekážky v prístupe ku kvalitným pracovným príležitostiam:

- 1. Nedostatok pracovných skúseností** (Zamestnávateľia často vyžadujú aj niekoľkoročnú prax v odbore, čo je takmer nedosiahnuteľné pre absolventov stredných škôl. Nie všetci majú skúsenosť s povinnou praxou počas štúdia, a niektorí túto skúsenosť síce majú, ale hodnotia ju skôr negatívne ako príliš krátku, všeobecnú či nedostatočnú.)

„Môže to byť preto, že nemáme žiadne pracovné skúsenosti, ale ako by sme mohli mať, keď sme mladí...“

„...príprava na budúce povolanie v školách je väčšinou veľmi všeobecná. Praktická príprava na pracovný život je slabá. Na síce povinnej praxi (na odborných stredných školách) študenti robia len neodborné činnosti, a vo firmách robia len podradnú robotu, ktorú nemá kto vo firme vykonávať...“

- 2. Nedostatočná kvalifikácia/stupeň vzdelania** (uprednostňovanie uchádzačov s vysokoškolským vzdelaním)

„Čo sa týka hľadania práce, tak častokrát je také, že očakávajú, že máš nejaký stupeň vzdelania, bakalára, alebo že si študoval aspoň jeden, dva roky na vysokej škole.“

„To, že teraz musí mať každý vysokú školu, je podľa mňa veľmi zlý trend.“

„Ty si vyštudoval túto školu, tak ti ja nemôžem ponúknuť prácu, ktorú ty chceš robiť alebo máš o ňu záujem, len to čo máš vyštudované ti môžu ponúknuť...“

- 3. Nedostatok pracovných príležitostí v menších mestách a na vidieku** (Predovšetkým absolventi z menších miest a vidieckych oblastí narážajú na problém nedostatku pracovných príležitostí v odbore, ktorý vyštudovali.)

„Darmo, že som kuchár. Som kuchár rovnako, ako niekto v Bratislave, v podstate mám rovnaký výučný list s maturitou, ale nemám rovnaké uplatnenie... Nie každý má príležitosť odšťahovať sa do iného mesta a mať lepšiu školu.“

- 4. Nepotizmus** (systém obsadzovania funkcií, v ktorom sú preferovaní príbuzní oproti ostatným, nezriedka lepšie kvalifikovaným kandidátom)

Prekážky v prístupe ku kvalitnej zdravotnej starostlivosti alebo rôznym formám sociálnej podpory:

1. **Finančná nedostupnosť zdravotnej starostlivosti** (Rôzne druhy poplatkov za vyšetrenie, lieky, ktoré neprepláca poisťovňa, poskytovatelia zdravotnej starostlivosti, ktorí nemajú uzavreté zmluvy s poisťovňami...)

„...luxusom sa stáva stomatológia, kvôli ktorej ľudia chodia do zahraničia, lebo je to v porovnaní u nás, o polovicu lacnejšia a podobný prípad sú aj dioptrické pomôcky, ktoré sú dosť drahé, ak s tým rodina nepočíta, môže spraviť škrt cez rozpočet, predpisované potrebné lieky, ktoré úplne poisťovňa nehradí, či rôzne zdravotné pomôcky...“

„...vždy bude nejaká skupina, ktorá nebude mať rovnaké príležitosti z rôznych dôvodov a hlavnou prekážkou sú peniaze...Zdravotná starostlivosť stojí veľa financií, na ktoré rodiny a ani mladí ľudia nemajú zdroje...“

„...Je nedostatok liekov. Veľakrát základných, ktoré boli vždy k dispozícii. A keď ponúknem náhradu tak je tam vyššia cena, ktorú si nemôžu dovoliť. Mladí ľudia zväčša ešte nezarábajú veľa, hlavne, keď začínajú pracovať, aby si mohli dovoliť drahé lekárske vyšetrenia alebo za každú návštevu lekára zaplatiť 20 eur.“

2. **Korupcia a rodinkárstvo v zdravotníctve** (Ten, kto má sociálne kontakty a financie sa vie dostať k skorším termínom vyšetrení, lacnejším liekom a celkovo ku kvalitnejšej zdravotnej starostlivosti.)

„... určité skupiny ľudí...sú uprednostňované...ako sú deti bohatých rodičov alebo po známosti.“

3. **Neprofesionálny prístup zdravotného personálu** (Zneužívanie svojho mocenského postavenia voči pacientovi, nechota poskytnúť informácie o zdravotnom stave pacienta, zosmiešňujúci/degradujúci prístup k pacientom inej etnicity alebo pacientom so zdravotným znevýhodnením...)

„...musím sa pýtať na informácie, ktoré by lekári mali pri konzultácii ako samozrejmosť povedať.“

„...najradšej, aby nik nechodil do ambulancií...“

„...ako dieťa som mala problém s nohou, keď som pred lekárom povedala, čo si myslím, aký je problém, pretože mi to prišlo logické, a vedela som si to vyvodiť z hodín biológie, doktor ma vysmial čo ja o tom viem. Urobili mi rôzne testy a konečná diagnóza bola rovnaká tej akú som ja navrhla, ale nedočkala sa porozumenia...“

Téme zdravotníctva a sociálnej podpory sa účastníci konzultácii spomedzi všetkých tém **venovali najmenej**, ak sa facilitátorom podarilo túto tému otvoriť tak sa vo väčšine prípadov redukovala len na oblasť zdravotníctva. V tomto kontexte je dôležité poznamenať, že prevažná časť mladých ľudí vo svojich výpovediach upozorňovala **na zlý až „katastrofálny“ stav zdravotníctva**, pričom **pandémia koronavírusu tento stav ešte prehĺbila**. Len pre kontext uvádzame niektoré z najčastejšie uvádzaných problémov, na ktoré upozornili mladí v rámci svojich výpovedí: žalostne nízke personálne kapacity (nedostatok lekárov a zdravotných sestier), prestarnutí a preťažení ambulantní lekári, nízke platové ohodnotenie zdravotného personálu, zatváranie/rušenie/zlučovanie nemocníc a špecializovaných ambulancií, zanedbaný stav budov nemocníc (padajúca omietka, zatekajúca strecha, pleseň...), absencia základného vybavenia v nemocniciach (pacienti si nosia vlastné plachty, príbory, toaletný papier...), dlhé niekoľkomesačné čakacie doby na vyšetrenie u špecializovaných lekárov, dlhé čakacie doby v čakárňach pred vyšetrením... Okrem toho vnímali odliv mladých lekárov do zahraničia a **priepastný rozdiel medzi kvalitou poskytovanej zdravotnej starostlivosti** v súkromných a verejných zdravotníckych zariadeniach.

„V zdravotníctve máme preťažený personál, kto môže, odchádza do zahraničia kvôli lepším platovým možnostiam, lepšiemu sociálnemu zabezpečeniu...majú veľmi veľa nadčasov a je tu rizikovosť vytvárania chybovosti v ošetrovaní, či správnosti liečebných postupov.

„Po posledných troch rokoch po covid-19 je (zdravotníctvo) v katastrofálnom stave. Zatváranie nemocníc, rušenie rôznych oddelení, špecializovaných ambulancií...nedostatok špeciálnych prístrojov, na ktoré nie sú peniaze...“

SPRÁVY od mládeže s obmedzenými príležitosťami:

V aktuálnom cykle sa nám do konzultácií podarilo zapojiť rôzne skupiny mládeže, vrátane znevýhodnenej mládeže. Konzultácií sa zúčastnila vidiecka mládež, zrakovo postihnutá mládež, mládež s narušenou komunikačnou schopnosťou, mládež s diagnostikovanými poruchami učenia, NEETs, rómska mládež, príslušníci maďarskej národnostnej menšiny žijúcej na Slovensku...

Špecifické prekážky, ktorým čelí rómska mládež na Slovensku:

1. **Výrazné jazykové a komunikačné bariéry**, ktoré im zabraňujú plnohodnotne sa zapojiť do vzdelávacieho procesu a sťažujú im aj prístup k zdravotnej starostlivosti a pracovným príležitostiam
2. **Absentujúce alebo nedostatočné predprimárne vzdelávanie**, ktoré by im mohlo uľahčiť nástup na základnú školu
3. **Segregované vzdelávanie** rómskych detí na Slovensku
 - Fyzická segregácia v rámci bežných škôl (čisto rómske triedy/školy)
 - Segregácia do špeciálneho školstva (veľmi častá prax u detí z marginalizovaných rómskych komunít)
4. **Veľmi hlboko zakorenené predsudky a stereotypy**, ktoré sa prejavujú v takmer každej oblasti života

„Na plavecký a lyžiarsky výcvik sme mohli ísť iba my „bieli“ – pretože ubytovňa, kde sme mali byť ubytovaní cigáňov neubytováva“.

5. **Sťažnený prístup ku kvalitným pracovným príležitostiam** z dôvodu hlboko zakorenených predsudkov zamestnávateľov, pracovníkov na úradoch práce...

„...keď ste Róm... je jedno, že máte prax, ste šikovný, spoľahlivý, chcete robiť, aj tak vás nezamestnajú...“

„...človek (Róm) išiel na Úrad práce sám a úradníčka na neho nahučala...Keď ten istý človek išiel s doprovodom, všetko bolo v poriadku a venovala sa im. Keď išiel znova dotýchny sám, znovu sa úradníčka správala zle. Keď bola s týmto jej správaním

konfrontovaná, pani povedala, že ona nikdy nevie, kto jej tam príde, čo sú zač, ale ak majú asistenta, asi sú na tom lepšie...“

„...bolo iné správanie úradníčky k nej ako Rómke, ako ku mne ako k bielemu, úradníčka opakovane tvrdila, že to ste mali vedieť a bola veľmi nepríjemná“

6. Sťažený prístup ku kvalitnej zdravotnej starostlivosti (Taktiež z dôvodu predsudkov, ale aj finančnej nedostupnosti, veľkej fyzickej vzdialenosti zdravotníckych zariadení od miesta bydliska....)

„...mladí ľudia z marginálnych komunit môžu čeliť aj ekonomickým problémom...jednoducho rodičia na to nemajú peniaze, tak tam nechodíme.“

„Kto si môže dnes dovoliť zaplatiť 70 eur za zub?“

„Diskriminácia môže byť prejavovaná zdravotníckym personálom, alebo inými pacientmi v čakárni pre pacientov, alebo návštevníkmi. Ich zaobchádzanie sa môže prejavovať, neúctou, že ich ignorujú, urážajú alebo šikanovanie, násilie alebo odmietnutie poskytnutia zdravotnej starostlivosti.“

„...závisí to aj od toho, či sa jedná o štátnu alebo súkromnú zdravotnú starostlivosť, nakoľko pri štátnej sú viazaní prijať a ošetriť danú osobu ak je nato odkázaná, pričom pri súkromnej lekár môže osobu neprijať. Môžu tu zohrávať rolu ako pôvod, výzor, hygiena, predsudky, rečová bariéra...“

Špecifické prekážky, ktorým čelí vidiecka mládež:

- 1. Nízka občianska vybavenosť** (nižší počet škôl, administratívnych budov či zdravotníckych zariadení)
- 2. Zlá dopravná infraštruktúra** (absencia alebo nízka frekvencia spojov MHD)
- 3. (Subjektívne vnímaná) nižšia kvalita vzdelávania** na základných školách v odľahlých vidieckych oblastiach
- 4. Nízky záujem a motivácia učiteľov** pracovať v odľahlých oblastiach
- 5. Rušenie a zatváranie škôl** z dôvodu nízkeho počtu žiakov
- 6. Nedostatok pracovných príležitostí** v menších mestách a na vidieku
- 7. Nízky počet všeobecných lekárov a slabá vybavenosť vidieckych ordinácií**

Špecifické prekážky, ktorým čelí zdravotne znevýhodnená mládež:

- 1. Fyzické bariéry v školách, na pracovisku či v zdravotníckych zariadeniach** (Absentujúce rampy, plošiny, výťahy, miesta vyhradené na parkovanie, neozvučené semaforey na prechodoch pre chodcov, neozvučené dopravné prostriedky MHD, chýbajúce vodiace línie a reliéfne značenie...)

„Žiaci so zrakovým postihnutím nemajú všade upravené prostredie, kde by sa mohli pohybovať bezpečne.“

„Ozvučenie autobusov, nevidiaci si nevie vyhľadať autobus...stretávame sa s týmto problémom pri snahe samostatne dochádzať do školy a na internát.“

„Prechody cez cestu nemajú varovné pásy, sú často len osvetlené z dôvodu bezpečnosti.“

„Najmä v malých mestách a na dedinách nie sú prispôsobené technické vymoženosti ...Prispôbiť to prostredie, okolie znevýhodneným, my sme ešte v pohode, ale čo takí vozíčkari napríklad, ako potom môžu byť začlenení do spoločnosti, keď ani fyzicky sa im neumožní sa tam dostať.“

- 2. Komunikačné a psychologické bariéry** (problémy s komunikáciou s okolím a pri získavaní informácií, ľútosť zo strany majority, stigmatizácia, okolie ich považuje za nesamostatných/ nerovnoprávných/ nerovnocenných, ťažké nadväzovanie vzťahov, nízke sebavedomie..)

„Nie som taký ako ostatný. Som ten, čo nikde nezapadá. Aj mentálne, aj telesne aj psychicky.“

„Ostatní sú zručnejší ako ja, neviem to urobiť rovnako dobre.“

„Nevidiaci majú ešte jednu veľkú nevýhodu, čo sa socializácie týka a to, že sú napríklad veľmi odkázaní na druhých, aj v tom sociálnom kontakte, musia počkať na druhého, kedy ich on prvý osloví a až potom môžu viesť nejakú debatu.“

„Otravuje ma rozprávať sa s ostatnými, stále musím opakovať rovnaké slová, aby mi rozumeli.“

„Niekedy je problém s komunikáciou, ľudia nevedia posunky, nevedia pomaly rozprávať, aby som rozumel.“

„Nemám rád niektorých ľudí, otravujú ma. V rodine sa cítim normálne, nemám pocit, že som nepočujúci.“

- 3. Bariéry pri vzdelávaní** (vysoké nároky na technické vybavenie a pomôcky, ktoré sa ťažko zháňajú a sú drahé, nedostatok pedagogických asistentov, pričom na ich získanie musí človek absolvovať veľmi zaťažujúci administratívny proces, nedostatok koordinátorov vzdelávania zdravotne znevýhodnených žiakov, absentujúca podpora zo strany učiteľov, ktorí im odmietajú poslať upravené učebné materiály...)

„Učebné pomôcky, najmä učebnice nie sú bežne dostupné v školách a žiaci základných aj stredných škôl, rovnako aj študenti na vysokých školách sú viazaní na rodičov, rodinných príslušníkov alebo asistentov, pri prepisoch poznámok, čo vnímajú ako čiastočne limitujúce...“

„Skupina jednotlivcov so zrakovým postihnutím často používa počítače so špeciálnym softwarom (hlasovým výstupom), ktorý im dokáže predčítať dokumenty. Niektoré publikácie sú však len naskenované, sú vo formáte obrázku a nie sú kompatibilné s danými softwarom, preferovali by preto mať možnosť prístupu k elektronickým učebniciam a knihám, aby mohli byť samostatnejší aj v tejto oblasti. Zároveň konštatujú, že v prípade e-knží by nevyužívali túto možnosť iba oni ako skupina jednotlivcov so zrakovým postihnutím, ale uvítali by takúto možnosť aj žiaci z majority...“

- 4. Bariéry v prístupe ku kvalitným pracovným príležitostiam** (predsudky, strach či nedôvera zamestnávateľa, zlé technické zabezpečenie na výkon práce, nedostatok finančných prostriedkov a nízka motivácia zamestnávateľa na vytvorenie vhodných pracovných podmienok, nedostatok chránených dielní a sociálnych podnikov...)

„Pri mojej návšteve Írska som bola veľmi milo prekvapená, keď mi v supermarkete balil nákup chlapec vo veku približne osemnásť rokov a mal Downov syndróm...na Slovensku pre týchto ľudí chýba viac príležitostí, akoby sa mohli realizovať, a nielen cez chránené dielne.“

„Niekedy vás nechcú zobrať do práce, pretože ste nepočujúci. Hluchí=hlúpi.“

- 5. Bariéry v prístupe ku kvalitnej zdravotnej starostlivosti** (vo všeobecnosti veľmi zlé skúsenosti, nedostatok asistentov, neprofesionálny, zosmiešňujúci až degradujúci prístup zdravotníckeho personálu, diskriminácia pri schvaľovaní zdravotníckych pomôcok; slabá elektronizácia a digitalizácia služieb...)

„... potreboval si nájsť nového očnému lekárovi z dôvodu presťahovania sa tak mal s tým problém. Akonáhle lekár zistil, aké má všetky očné diagnózy tak ho odmietol so slovami že takýto strašný prípad s toľkými očnými diagnózami neberie...klientom vadí keď k lekárovi im robí sprievod osobný asistent a lekár otázky kladie osobnému asistentovi a aj odpovede si žiada od osobného asistenta a nie od neho ako pacienta.“

Ponižuje ich to a aj uráža. Oni nemajú problém s komunikáciou, oni majú problém s videním. Taktiež ako problém vidia klienti v tom ak sú hospitalizovaní v nemocnici. Musia si dosť tvrdo presadzovať svoje schopnosti čo sa týka pohybu, pritom stačí ak ich sestrička jeden krát prevedie trasou ktorá vedie napr. k WC a druhý krát už vedia trafiť sami. Niekedy sa to dosť ťažko vysvetľuje, personál by bol najradšej aby ani z postele nezišli, nie to z izby.“

„...ako určitý druh prekážok vnímajú aj to, keď žiadajú sociálnu podporu na rôzne zdravotné pomôcky alebo príspevky či na dopravu alebo na ošatenie a sú im zamietnuté. Je zaujímavé, že niektorým ľuďom s rovnakou diagnózou boli schválené a niektorým nie..“

„Nakoľko deti trávajú veľa času v nemocniciach na špecializovaných zariadeniach, kde sa stretávajú s deťmi s rovnakým problémami, a preto sa cítia normálne, problém však nastane ak sa ocitnú v inom prostredí, kde čelia pohľadom dospelých, deťom, ktoré ťahajú rodičov za rukáv a ukazujú (ich) smerom...“

AKTUÁLNA PODPORA

KONZULTAČNÁ OTÁZKA č.2

Téma č. 2 – Aktuálna podpora

Aký druh účinnej podpory je v súčasnosti poskytovaný mladým ľuďom na Slovensku, aby bolo možné ich plné začlenenie do života spoločnosti? Ako je to vo vzťahu k mladým ľuďom s obmedzenými príležitosťami?

- *Podpora úplného začlenenia do vzdelávania a úplného prístupu ku kvalitnému vzdelaniu*
- *Podpora, ktorú poskytujú pedagógovia, aby posilnili inklúziu*
- *Podpora umožňujúca prístup ku kvalitným pracovným príležitostiam a pracovným podmienkam*
- *Podpora umožňujúca kvalitnú zdravotnú starostlivosť alebo rôzne formy sociálnej podpory*

Účastníci konzultácií s oveľa väčšou ľahkosťou identifikovali prekážky než formy účinnej podpory k začleneniu.

Podpora úplného začlenenia do vzdelávania a úplného prístupu ku kvalitnému vzdelaniu:

- 1. Podpora zo strany riaditeľov škôl** pri prijímaní a vytváraní podmienok pre žiakov a študentov so špecifickými potrebami
- 2. Akceptujúci a podporný prístup od učiteľov** na všetkých úrovniach vzdelávania
- 3. Jazykové kurzy pre deti cudzincov**
- 4. Podpora zo strany Centier podpory pre študentov so špecifickými potrebami** (Viaceré slovenské univerzity majú vytvorené centrá podpory, v rámci ktorých uchádzačom a študentom so špecifickými potrebami, vysokoškolským učiteľom, koordinátorom a pedagogickým asistentom poskytujú informačné, poradenské, konzultačné a technické služby. Veľkým prínosom týchto centier je, že sa venujú aj vzdelávacej a tréningovej činnosti koordinátorov a členov akademickej obce.)
- 5. Podpora zo strany mimovládnych organizácií**, ktoré sa venujú práci so znevýhodnenými skupinami mládeže a poskytujú podporu tak jednotlivcom so špecifickými potrebami ako aj učiteľom a riaditeľom škôl, ktorí aplikujú inkluzívne vzdelávanie

Podpora, ktorú poskytujú pedagógovia, aby posilnili inklúziu:

Účastníci konzultácií vyzdvihovali predovšetkým **profesionálny a akceptujúci prístup učiteľa** voči žiakovi so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami, ktorého charakterizovali ako učiteľa, ktorý:

- má vedomosti a neustále sa vzdeláva v téme inklúzie
- vytvorí a postupuje podľa individuálneho študijného plánu pre žiaka so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami
- zapája takýchto žiakov do skupinových, neformálnych a mimoškolských aktivít
- hľadá spôsoby ako začleniť žiaka do triedneho kolektívu
- rešpektuje pedagogického asistenta
- spolupracuje so školským psychológom, výchovným poradcom a rodičmi znevýhodneného dieťaťa

„...učiteľ nás naučil, že je iný (spolužiak s mozgovou obrnou), ale učil nás sa k nemu správať, jeho inakosť nebola pre nás problém... dospeli nám to dokázali dobre podať.“

„...nás si na 1. stupni zobrala učiteľka a v kruhu nám rozprávala...vysvetlila, že na každom sa dá nájsť niečo „iné“, sme rozdielni, a to nás spojilo, pretože nám vysvetlila, že sme jedna partia, aj keď sme iní...“

„...učiteľka pred mňa rozložila atlas v Braillovom písme a všetci sa na mňa otočili, či to viem čítať...potom som im ukazovala hladinomer.“

„...k spolužiakom s mentálnym znevýhodnením by spolužiaci boli veľmi neprijemní, keby im to učiteľka nevysvetlila.“

„Od prvého dňa v škole v prvej triede triedna učiteľka viedla spolužiakov k tomu, aby si deti zvykali na to, že niektoré deti majú zdravotný – zrakový problém, viedla ich k tomu aby si navzájom pomáhali, nie len počas vyučovania, ale aj počas prestávok. Spolužiaci boli super, nikdy mu nedávali najavo, že medzi nich nepatrí, chodili všade spolu, aj keď išli na nejaké predstavenie do kina, divadla...“

Podpora umožňujúca prístup ku kvalitným pracovným príležitostiam a pracovným podmienkam:

1. **Duálne vzdelávanie**, ktoré predstavuje systém odborného vzdelávania a prípravy na výkon povolania, ktorým sa získavajú vedomosti, schopnosti a zručnosti potrebné pre povolanie. Vyznačuje sa najmä úzkym prepojením všeobecného a odborného teoretického vzdelávania v strednej odbornej škole s praktickou prípravou u konkrétneho zamestnávateľa.
2. **Zamestnávanie v chránených dielňach a sociálnych podnikoch** (V slovenskom zákone je chránená dielňa definovaná ako pracovisko, v rámci ktorých sú zamestnaní občania so zdravotným postihnutím, ktorí nie sú schopní nájsť si zamestnanie na otvorenom pracovnom trhu, alebo ide o pracovisko, na ktorom sa občania so zdravotným postihnutím zaškoľujú alebo pripravujú na prácu, a na ktorých sú pracovné podmienky vrátane nárokov na pracovný výkon prispôbované zdravotnému stavu občanov so zdravotným postihnutím. Zámerom integračného sociálneho podniku, je poskytnúť znevýhodneným a zraniteľným osobám prechodné zamestnanie, ktoré by malo smerovať k ich integrácii na otvorený trh práce.)
3. **Zamestnanecké benefity** (finančné benefity ako príspevok na dochádzku za prácou, príspevok na stravovanie, príspevok na ubytovanie alebo nefinančné benefity ako flexibilná pracovná doba, možnosť pracovať z domu, škôlka pre deti zamestnancov...)
4. **Rekvalifikačné kurzy** hradené Úradom práce, sociálnych vecí a rodiny

Podpora umožňujúca kvalitnú zdravotnú starostlivosť alebo rôzne formy sociálnej podpory:

Tejto téme sa účastníci konzultácii takmer vôbec nevenovali. Vo svojich výpovediach skôr poukazovali na problémy a zlý stav slovenského zdravotníctva. Keď sa mali zamyslieť nad dostupnou podporou, ich odpovede boli veľmi všeobecné. Pozitívne hodnotili to, že väčšina bežných zdravotných úkonov je stále bezplatná (za predpokladu, že si hradia zdravotné poistenie), povinné očkovanie detí, kvalifikovaný zdravotnícky personál, dostupnosť obvodných lekárov, preplácanie liekov poisťovňami či postupnú elektronizáciu služieb (možnosť objednať sa na vyšetrenie a predpísanie receptu online).

SPRÁVY od mládeže s obmedzenými príležitosťami:

Rómska mládež z vylúčených lokalít:

Podporu pri začleňovaní rómskej mládeže pochádzajúcej z vylúčených lokalít na Slovensku do veľkej miere zabezpečujú neziskové organizácie. V rámci konzultácií účastníci uviedli dva príklady úspešných projektov:

- **Projekt Omama:** Jedná sa o projekt ranej starostlivosti, ktorý formou návštev v domácnostiach podporuje zdravý kognitívny, sociálny a psychomotorický vývin rómskych detí žijúcich v generačnej chudobe počas najkritickejšieho obdobia v živote dieťaťa (0-3 rokov). Návštevy vykonávajú vyškolené rómske ženy z vylúčených komunít. Týmto sú posilňované, aby sa sami stali súčasťou riešenia generačnej chudoby.
- **Vzdelávací program Teach for Slovakia:** Tento projekt je súčasťou medzinárodnej siete Teach for All, pôsobiacej v 61 krajinách sveta, zameriavajúcej sa na systémovú zmenu vo vzdelávaní s dôrazom na zlepšenie situácie žiakov zo znevýhodnených prostredí. Za týmto cieľom organizuje Teach for Slovakia dvojročný leadership program, kde vyhľadáva ľudí, ktorí majú potenciál prinášať potrebné zmeny do vzdelávacieho systému.

Zdravotne znevýhodnená mládež:

Aj zdravotne znevýhodnená mládež nachádza kľúčovú podporu u mimovládnych organizácií. Viacero fokusových skupín sme robili so zrakovo znevýhodnenou mládežou, ktorá veľmi pozitívne hodnotila činnosť a podporu zo strany **Únie nevidiacich a slabozrakých Slovenska (ÚNSS)**, ktorá poskytuje široké spektrum bezplatných sociálnych služieb ľuďom so zrakovým postihnutím, ich rodinám aj sociálnemu prostrediu, v ktorom žijú. Služby sú poskytované prostredníctvom siete krajských stredísk v každom krajskom meste na Slovensku. ÚNSS, ale aj iné organizácie a vybrané školy pomáhajú mladým ľuďom so zrakovým znevýhodneným **služby špecializovaného sociálneho poradenstva a sociálnej rehabilitácie**, ktoré im značne zvyšujú kvalitu života a výrazným spôsobom prispievajú k úspešnému začleneniu do spoločnosti.

Zdravotne znevýhodnená mládež veľmi oceňuje **firmy a zamestnávateľov, ktorí majú pozitívny prístup k inakosti** a robia reálne kroky podporujúce diverzitu a inklúziu. Časť z účastníkov konzultácii opisovala svoju pozitívnu skúsenosť so zamestnávateľmi, ktorí sa aktívne snažili vytvárať a udržiavať inkluzívne pracovné prostredie pre svojich zamestnancov a zamestnankyne. Pozitívna skúsenosť sa vzťahovala predovšetkým na väčšie či medzinárodne korporátne firmy, ktoré mali finančné i personálne zdroje na vytváranie priaznivého prostredia.

POTREBNÉ ZMENY

KONZULTAČNÁ OTÁZKA č.3

Téma č. 3 – Potrebné zmeny

Aké ďalšie opatrenia je potrebné prijať, aby sa umožnilo začlenenie všetkých mladých ľudí do spoločnosti, najmä mladých ľudí s obmedzenými príležitosťami?

- Opatrenia, ktoré umožnia mladým ľuďom plne sa zapojiť do vzdelávacích príležitostí
- Opatrenia, ktoré môžu prijať pedagógovia na podporu inklúzie
- Opatrenia, ktoré by zlepšili prístup ku kvalitným pracovným príležitostiam a pracovným podmienkam
- Opatrenia, ktoré by zlepšili prístup ku kvalitnej zdravotnej starostlivosti a iným formám sociálnej podpory

Opatrenia, ktoré umožnia mladým ľuďom plne sa zapojiť do vzdelávacích príležitostí:

1. **Osveta o téme inklúzie priamo na školách** (besedy, prednášky, workshopy s odborníkmi, prezentovanie príbehov znevýhodnenej mládeže...)

„Mali sme prednášky o deťoch v Afrike, o deťoch žijúcich v krajinách, kde je vojenský konflikt. Nehovorím, že na tom nezáleží, ale stále riešime niečo, čo sa deje inde a úplne ignorujeme situáciu detí, ktoré žijú v tomto štáte, doslova aj o ulicu ďalej... Už sme mali vzdelávanie o globálnom otepľovaní, finančnej gramotnosti, ale o inklúzii nie. Treba zoznámiť mladých s týmto pojmom a začať už u malých detí, ktoré ešte nemajú predsudky.“

„Dôležité je, aby mladí ľudia boli vzdelávaní v duchu inklúzie a tolerancie, a aby sa naučili, ako čeliť diskriminácii a vylúčeniu.“

2. **Finančná podpora znevýhodnenej mládeže**
3. **Debarierizácia/odstránenie architektonických bariér školských budov**
4. **Nultý/prípravný ročník** základnej školy pre deti pochádzajúce zo znevýhodneného prostredia

5. Posilniť personálne kapacity a vytvoriť školské podporné tímy zamerané na koordinovanie rozvoja inkluzívneho vzdelávania

„V bežných školách, pri nástupe dieťaťa do školy by...bolo vhodné, aby sa stretli zamestnanci školy a spoločne si prebrali možnosti dieťaťa, podmienky edukácie a nastavili plán, oslovili odborníkov o spoluprácu, aby bolo dieťa úspešné.“

6. Vzdelávať pedagogických a odborných zamestnancov škôl k téme inklúzie

„Učítelia by mali mať prístup k odbornému vzdelávaniu, ktoré by ich pripravilo na efektívne vedenie tried s rôznorodými skupinami študentov.“

„...bolo by fajn, ak by sa s tým učítelia stretli už na vysokej škole a rátali s tým, že budú tam mať aj takéto deti.“

7. Vytvoriť oddychové zóny v rámci školy, kde môžu žiaci tráviť spoločne čas a

8. Posilniť spoluprácu škôl s poradenskými a neziskovými organizáciami, ktoré majú know-how, poskytujú servis, pracujú alebo majú programy zamerané na začlenenie znevýhodnenej mládeže do života spoločnosti

„V prípade materských, základných a stredných škôl, by podľa účastníkov malo byť povinné spolupracovať s poradenským zariadením ešte pred prijatím žiaka do školy, aby sa podmienky nastavili vopred, nie až po prijatí žiaka. Učítelia by mali poskytnuté informácie o tom, aký žiak prichádza do ich triedy/na ich predmet.“

Opatrenia, ktoré môžu prijať pedagógovia na podporu inklúzie:

Učitelia by sa podľa účastníkov konzultácií mali v prvom rade **vzdelávať na tému inkluzívneho vzdelávania**, mať dostatok informácií a aj zručností, v opačnom prípade môže byť ich snaha začleniť žiakov so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami kontraproduktívna.

Opatrenia, ktoré by zlepšili prístup ku kvalitným pracovným príležitostiam a pracovným podmienkam:

1. **Posilniť prax na stredných a vysokých školách**, aby študenti mohli získať pracovné skúsenosti ešte pred nástupom na trh práce
2. **Posilniť kariérne poradenstvo** na všetkých úrovniach vzdelávania
3. **Vzdelávať zamestnávateľov** a firmy na tému diverzity a inklúzie (napr. pomocou školení, prednášok, teambuildingov...)
4. **Vytváranie podporných skupín** na pracovisku

Časť účastníkov konzultácií navrhuje aj zavedenie alebo posilnenie **kvót na zamestnávanie ľudí s nejakou formou znevýhodnenia**, padol aj návrh, že štát by mal viac **finančne motivovať zamestnávateľov** pre ich zamestnávanie. Na zmysluplnosti a účinnosti týchto opatrení sa ale účastníci konzultácií zhodnúť nevedeli.

Opatrenia, ktoré by zlepšili prístup ku kvalitnej zdravotnej starostlivosti a iným formám sociálnej podpory:

Ako sme spomenuli v texte vyššie, téme zdravotníctva a sociálnej podpory sa účastníci konzultácií v rámci fokusových skupín venovali najmenej. Mladí ľudia vo svojich výpovediach poukazovali na zlý („až katastrofálny“) stav zdravotníctva na Slovensku a volajú po **komplexnej vládnej reforme zdravotníctva**.

SPRÁVY od mládeže s obmedzenými príležitosťami:

Zdravotne znevýhodnená mládež:

1. **Materiálne zabezpečenie škôl** (Školy by mali byť vybavené kompenzačnými a špeciálnymi učebnými pomôckami pre žiakov so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami.)

„Viem, že v budúcnosti bude viac kompenzačných pomôcok pre SP – titulky, automatický prepis hovorenej reči do písanej reči. To by tiež pomohlo.“

„Skupina jednotlivcov so zrakovým postihnutím často používa počítače so špeciálnym softwarom (hlasovým výstupom), ktorý im dokáže predčítať dokumenty. Niektoré publikácie sú však len naskenované, sú vo formáte obrázku a nie sú kompatibilné s danými softwarom, preferovali by preto mať možnosť prístupu k elektronickým učebniciam a knihám, aby mohli byť samostatnejší aj v tejto oblasti.“

2. **Debarierizácia**/odstránenie architektonických bariér školských budov
3. **Digitalizácia a modernizácia** školstva, dopravy, zdravotníctva...(zdravotne znevýhodnená mládež nachádza nádej v technologickom pokroku, ktorý im už teraz do značnej miery uľahčuje život)
4. **Osvetové aktivity** vychádzajúce priamo od zdravotne znevýhodnenej mládeže (aktivity, ktoré organizujú mladí ľudia so znevýhodnením, a ktoré sú cielené na mladšie ročníky, a to tak v offline ako aj online priestore, podľa účastníkov konzultácií treba širšej verejnosti prezentovať inšpiratívne osobnosti z komunity zdravotne znevýhodnených, zmeniť by sa mala aj **reprezentácia zdravotne znevýhodnených v rámci populárnej kultúry**, v televíznych seriáloch, filmoch, knihách, pričom charakter fiktívnych postáv sa neredukuje len na ich zdravotne znevýhodnenie)

„Pomocou je, keď vďaka médiám sa spoznávame, poznávame príbehy ľudí z tých menších – príbeh vytvára postoj, že už je to jeden z nás, už to nie je pre nás „divné“. Je dobré mať takúto reprezentáciu. Nemusia to byť len konkrétne príbehy ľudí. Možno napr. ak v detských rozprávkach budú aj deti na vozíku, už to nebude pre nás také divné.“

„Napríklad na Netflixe stále sú tam zastúpení ľudia z menších, aj v našej telke je to také, že je normálne, že sú medzi nami homosexuáli a podobne. Mne by to napríklad pomohlo, keby som z menšiny, keby vidím, že som niekde zastúpená a že je to úplne normálne.“

5. Zvýšenie výšky štátnych finančných príspevkov (na pomôcky, asistentov, zdravotnú starostlivosť...)

„Finančné prostriedky, ľudia s handicapmi potrebujú špeciálne pomôcky, ktoré su často veľmi drahé a nemôžu si ich dovoliť. Preto zaostávajú alebo nežijú život tak plnohodnotne ako by mohli.“

6. Posilniť spoluprácu škôl, ale aj zamestnávateľov s poradenskými a neziskovými organizáciami, ktoré majú know-how, poskytujú servis, pracujú alebo majú programy zamerané na začlenenie znevýhodnenej mládeže do života spoločnosti.

„...by napríklad učiteľom pomohli odborné semináre, príklady z praxe kde by sa dozvedeli ako s takýmto žiakom pracovať a nemuseli by si pracne potrebné informácie vyhľadávať napr. na internete. Aby napríklad vedeli že žiak, ktorý je slabozraký potrebuje dlhší čas na prečítanie daného textu v písomke...“

„...robiť osvetu cez strešné organizácie (jednotlivcov so zdravotným postihnutím), prípadne vytvoriť v týchto organizáciách poradenské centrum, na ktoré sa potenciálny zamestnávateľ môže obrátiť v prípade komunikácie s jednotlivcom so zdravotným postihnutím, aby vedel, ako je potrebné nastaviť vo firme podmienky pre daného zamestnanca, ale zároveň, aj čo od neho môže očakávať. Poradenské centrum by mohlo zároveň slúžiť aj jednotlivcom so zdravotným postihnutím pri hľadaní práce. V prípade zriadenia takéhoto centra by sa vytvorili pracovné miesta, na ktorých by potenciálne mohli byť zamestnaní jednotlivci so zdravotným postihnutím. Účastníci sa však zhodli, že prioritne by mal vždy zamestnávateľ komunikovať s daným zamestnancom so zdravotným postihnutím.“

ÚLOHA MLÁDEŽNÍCKEHO SEKTORA

KONZULTAČNÁ OTÁZKA č. 4

Téma č. 4 – Úloha mládežníckeho sektora

Ako môže práca s mládežou a sektor mládeže prispieť k plnému začleneniu všetkých mladých ľudí do spoločnosti, najmä mladých ľudí s obmedzenými príležitosťami?

- *Druhy osvedčených postupov, ktoré možno uplatniť v oblasti mládežníckeho sektora na podporu inklúzie*
- *Typy osvetových metód, ktoré možno použiť na zapojenie mladých ľudí s obmedzenými príležitosťami*
- *Úloha, ktorú môžu zohrávať pracovníci s mládežou, mládežnícki vedúci apod. v mládežníckom sektore pri podpore začlenenia a prístupu k sociálnym právam*
- *Opatrenia v mládežníckom sektore na podporu sociálnych práv mladých ľudí s obmedzenými príležitosťami*

Tejto konzultačnej otázke sa venovalo pomerne málo fokusových skupín. Ak sa aj tejto téme facilitátori venovali, vo väčšine prípadov účastníci diskusií nešli veľmi do hĺbky, a to čiastočne z nevedomosti, t.j. nevedeli sa k téme vyjadriť, a čiastočne z dôvodu nedostatku času, keďže sa jednalo o poslednú konzultačnú otázku. Zistenia prezentované v tejto kapitole vychádzajú z výpovedí účastníkov konzultácií, a to podľa toho, akým spôsobom ich zaznamenali facilitátori v záverečných správach. Napriek tomu si myslíme, že táto téma je dôležitá a určite má zmysel skúmať ju podrobnejšie.

1. **Vzdelávaním pracovníkov s mládežou v téme diverzity a inklúzie** (Účastníci konzultácií sa zhodli na tom, že dôležitým faktorom pre úspešné začlenenie znevýhodnenej mládeže do aktivít mládežníckej organizácie je **akceptujúci a profesionálny prístup pracovníkov s mládežou**. Takýto pracovníci majú potrebné schopnosti a zručnosti, ktoré vedú využiť pri práci so znevýhodnenou mládežou. V prípade, že ich pracovníci nemajú, ich snahy, hoc myslené dobre, môžu končiť neúspešne až traumatizujúco pre všetkých zúčastnených. Vedenia mládežníckych organizácií by preto svojim pracovníkom mali ponúkať školenia zamerané na spoznanie špecifik práce so znevýhodnenou mládežou alebo školenia na plánovanie a realizáciu inkluzívnych podujatí.)

„Animátori sa snažili, boli ochotní a boli zlatí, ale bolo vidno, že tábor bol myslený pre deti, ktoré nemajú žiadne zdravotné znevýhodnenie. Keď tam sestru na skúšku prijali tak bolo vidno, že na to neboli pripravení. Takže snaha tam bola, ale potrebovali by viac času aby zistili ako s takýmito deťmi pracovať.“

„Mali by byť viacej v prítomnosti týchto detí. Tým, že ich budú lepšie poznať, budú s nimi vedieť lepšie pracovať.“

„Dôvodom vylúčenia môžu byť aj očakávania pracovníka s mládežou...Môže sa stať, že pracovník očakával, že bude pracovať s konkrétnou skupinou, no zrazu sa objaví niekto „iný“ a takúto situáciu nemusí vedúci zvládnuť a nebude sa správať štandardne.“

„...chodím do eRka, robíme tam aktivity, kde sa snažíme prispôbiť aktivity aj prostredie deťom s inakosťou. Máme za sebou špeciálne školenia, aby sme to vedeli. Každé postihnutie je iné a inak treba s dieťaťom pracovať, prispôbujeme aktivity, každý sa zapája...“

2. Vytváraním inkluzívnych/podporných tímov v rámci mládežníckych organizácií

„...podľa mňa je veľmi dôležité, keď sa buduje tím, nájsť si ľudí rôzneho charakteru, rôznych pováh, pretože aj keď sa nájde nejaký vedúci, ktorý je citlivý a nemá trpezlivosť k deťom. Aj takí sa nájdu, aj takí chcú pomáhať. Ale treba mať v tíme aj takého, ktorý to dokáže. Nemusí mať všetky tie vlastnosti jeden vedúci... Podľa mňa treba zostaviť tím, ktorý dokáže pracovať s hocíjakými deťmi.“

3. Uchádzaním sa o granty, písaním a realizovaním **projektov, ktoré sa zameriavajú na riešenie špecifických problémov**, ktoré riešia mladí ľudia s obmedzenými príležitosťami

„...aktivity a programy zamerané na mládež by mali byť inkluzívne a mali by sa zaoberať potrebami a problémami mladých ľudí, vrátane tých s obmedzenými možnosťami.“

„Programy, ktoré zdôrazňujú ľudský kontakt a budovanie komunity, sú na medzinárodnej alebo regionálnej úrovni oveľa účinnejšie ako štruktúrované a nudné programy. Nemyslím len na festivaly, ale aj na koncerty a aktivity, ktorých cieľom je budovanie spoločného dobra.“

4. **Mládežnícke organizácie by sa mali sieťovať** s organizáciami, ktoré majú know-how, poskytujú servis, pracujú alebo majú programy zamerané na začlenenie znevýhodnenej mládeže do života spoločnosti. Pomoc takýchto organizácií môžu využiť pri plánovaní a realizácii inkluzívnych podujatí akými sú napr. letné tábory, tréningové programy, festivaly...

5. Mládežnícke organizácie by sa mali snažiť **o inklúzivnejšiu komunikáciu smerom k verejnosti**, a to tak z hľadiska obsahu ako aj formy (napr. komunikácia na sociálnych sieťach sa dá spraviť inklúzivnejšou s použitím alternatívneho textu, popisu obrázkov či titulkov pri videách...). Účastníci konzultácií vidia úlohu mládežníckych organizácií aj v tom, že môžu **prinášať tému inklúzie do verejného priestoru**.

„Pre úspešné dosiahnutie cieľov mládežníckeho sektora je kľúčová pozitívna spätná väzba. Účastníci by mali byť motivovaní zdieľať svoje pozitívne skúsenosti, pretože nič nie je presvedčivejšie ako osobný príbeh. Zdieľanie pozitívnych skúseností, napríklad cez fotografie z podujatí, môže slúžiť ako účinná reklama a prilákať ďalších mladých ľudí do organizácií alebo na podujatia.“

„...organizácie pracujúce s mládežou by mali byť vzorom pre vytváranie bezpečného a inklúzivného prostredia, kde sú všetci mladí ľudia prijatí a majú rovnaké príležitosti na rozvoj a zapojenie sa do spoločenských aktivít.“

SPRÁVY od mládeže s obmedzenými príležitosťami:

Vidiecka mládež:

Vidiecka mládež veľmi oceňuje, keď **mládežnícke organizácie pôsobia aj v menších mestách a vidieckych oblastiach**, keďže v miestach kde žijú často nie sú vybudované fyzické priestory, kde by sa mládež mohla stretávať a aktívne tráviť voľný čas.

„V niektorom meste/obci nie sú možnosti navštevovať voľnočasové aktivity a krúžky a je nutné za nimi cestovať. Ako obmedzenie vnímajú zlú dostupnosť verejnou dopravou. Ale aj strach rodičov púšťať mladých na takú dlhú cestu...“

„...bolo by vhodné rozšíriť ponuku mimoškolských aktivít pre vidiecku mládež, aby neboli izolovaní len doma za počítačom, ale mohli svoj čas efektívne venovať záujmovým mimoškolským aktivitám v spoločnosti priateľov rovnakej vekovej kategórie. Účastníci diskusie povedali, že na vidieku chýbajú klubovne, kde by sa mohli mladí ľudia stretávať...“

Zdravotne znevýhodnená mládež:

1. Zdravotne znevýhodnená mládež v rámci konzultácií upozorňovala na to, že **na Slovensku, nie je veľa organizácií, ktoré by sa venovali práci so zdravotne znevýhodnenou mládežou**. Na druhej strane reflektovali, že oni sami pociťujú strach a diskomfort pri predstave, že by sa mali zúčastniť na aktivitách organizácií, ktoré pracujú prevažne s majoritou, pričom u mnohých z nich je tento strach založený na opakovaných negatívnych skúsenostiach. Zopár ľudí sa vyjadrilo, že pociťuje strach z predátorského správania pracovníkov s mládežou. Z týchto a iných dôvodov sa značná časť voľnočasových aktivít zdravotne znevýhodnenej mládeže odohráva v súkromí a izolácii.

„Mládežníkov trápi nízka resp. neexistujúca ponuka táborov pre účasť zdravotne znevýhodnených na pobytových podujatiach, neexistujú pobytové tábory pre nevidiacich mládežníkov.“

„Chýbajú športové kluby pre mládež so zdravotným postihnutím, kde by si mohli rozvíjať špecifické zručnosti, športovo sa vyžiť. Športová príprava paralympionikov je často nedostupná z dôvodu veľkej vzdialenosti od domova.“

2. Zrakovo znevýhodnená mládež **nachádza veľkú podporu vo vnútri vlastnej komunity, ktorá** organizuje kultúrne, vzdelávacie i športové aktivity svojpomocne, pričom berie ohľad na individuálne potreby jej členov.

„Ja som napríklad minulý rok bola na takom tábore, čo organizovali Česi pre zrakovo znevýhodnené deti a bolo to super. Našla som si tam kopu nových kamošov...“

„Chodievame hrať kolky spolu s nevidiacimi dospelými.“

„My chodíme každý druhý štvrtok tam hrať showdown (aplikovaný stolný tenis) a je to super, sme tam už s dospelými, ale som rád, že máme takú možnosť. Školy a jednotlivé kluby usporadúvajú aj majstrovstvá v showdowne, tak sa teším, keď tam môžem ísť a hrať už v tíme s dospelákmi.“

„Nezisková organizácia pre nevidiacich, ale aj určité štátne zariadenia nám pomáhajú pri nákupe kompenzačných pomôcok, informujú nás o možnostiach, záujmových činnostiach pre nevidiacich. Ja tam teraz chodím učiť sa robiť s počítačom.“

3. Mladí ľudia zo zdravotným znevýhodnením **by mali byť súčasťou mládežníckych organizácií a mládežníckych parlamentov** a mali by byť vo väčšej miere zapájaní do participatívnych aktivít.

„Najmä sa musia snažiť pracovať na jednej strane s mládežou zdravotne postihnutých, pracovať na tom, aby nabrali sami nejaké sociálne zručnosti, aby mali zdravé sebavedomie a boli sami so sebou spokojní. A potom pracovať s mládežou, ktorá nemá nejaký žiaden hendikep, odstraňovať ich predsudky voči zdravotne postihnutým, robiť spoločné podujatia, dávať dokopy rôzne skupiny mladých. Organizovať aktivity, snažiť sa vytvárať mimoškolské aktivity a krúžky, cenovo dostupné, propagovať ich na internete, sociálnych sieťach a spraviť novú módu z navštevovania takýchto aktivít.“

„Ja napríklad cez leto, keď som bol na tom tábore a tam chalani hrali futbal, tak si mysleli, že to neviem. No a ja som si tam potom kopal s kamarátmi, ktorých som tam mal. Oni ma potom videli, tak sa čudovali, že ako to viem. Potom došli tie otázky, že ako to môžem vedieť a také, že či viem napríklad sám jesť, že či sa sám kúpem. No a potom sme išli hrať futbal spolu a na normálnom nie umelom trávniku je tú loptu počuť, keď sa kotúľala, som im ukázal, že to viem a potom ma začali inak brať, už nie ako nevidiaceho, ale ako človeka, ktorý možno vie veci, ktoré napríklad nevedia oni.“

„K posilneniu a presadzovaniu názorov skupiny jednotlivcov s postihnutím účastník konštatuje, že by bolo vhodné, aby mala táto skupina jednotlivcov zastúpenie v mládežníckych organizáciách, aby niekto mohol reprezentovať ich názory a postoje.“